

Сергій Грабовський

“ПОЛІТИЧНІ УКРАЇНЦІ”: ХТО І КОЛИ БУВ НАЙПЕРШИМ?

Нещодавно довелося прочитати в Інтернеті статтю одного одеського автора, схованого під ніком “Автырь”, який легко знайшов серед знаних козацьких проводирів людей з не надто традиційними українськими прізвищами, а серед рядового козацтва – велику кількість вихідців із десятків народів, і на підставі цього зробив висновок, що козаки-запорожці та значною мірою козаки Гетьманщини не були, власне, українцями – то була особлива спільнота, не українська, а інтернаціональна, куди брали всіх охочих, якого б роду-племени він не був, і яку об’єднували зовсім інші цінності, ніж, як пише автор тієї статті, “малоросійський народ” [1].

Гучно сказано? Так. І справді, хіба заперечити тезу про те, що “докладний аналіз Реєстру 1649 року (найбільшого з тих, що збереглися), зроблений ще в 1978 році радянськими вченими, дав вельми цікаву картину інтернаціональної строкатості козацтва. Крім значної кількості росіян, українців, білорусів та поляків, тут знайшлися сотні молдован, сербів, болгар, десятки турків, татар, угорців, греків, чехів, німців, шведів, латишів, албанців, євреїв, циган, вірмен, грузинів, черемисів” [1]. І хіба не про те саме писав Дмитро Яворницький: “Люди, близькі до запорізьких козаків, у своїх спогадах одностайно свідчать, що в Січі можна було зустріти всілякі народності, вихідців чи не з цілого світу – українців, поляків, литовців, білорусів, великоросів, донців, болгар, волохів, чорногорців, турків, татар, євреїв, калмиків, німців, французів, італійців, іспанців, англійців” [6, т. 1, с. 143]. Чи не так? На перший погляд, заперечити тут неможливо. Проте насправді одесит продемонстрував не свою ерудицію та критичний розум, а кричуще невігластво у тому, що стосується питань націотворення, в тому числі й українського. Та про все по порядку.

Не варто забувати: попередником і своєрідним взірцем при формуванні сучасної української нації (тобто нації, що склалася на основі певного етнічного ядра і включає всю громадянську спільноту, яка або усвідомлено виборює самостійність своєї країни, або вже її виборолла і будує державу в незалежній чи реально автономній формі) була так звана “козацька нація” XVII-XVIII століть. Ця нація не включала всю сукупність населення українських земель; ішлося тільки про козаків (як реєстрових, так і січових, низових), покозачену шляхту, духівництво та певну частину городян (передусім із тих міст, що традиційно мали магдебурзьке право). Цей ранньомодерний національний проєкт, як модно називати такі історичні явища, не був чимось унікальним: на польських землях, скажімо, ще раніше заіснувала “шляхетська нація”, що мала чималі права і свободи, які споріднюють її з сучасними національними утвореннями. Втім, на Мазовії та Підляшші (польському етнічному ядрі Речі Посполитої) до шляхетського стану належало близько 20 % населення (хоча часом шляхтич той не мав нічого, крім хати, коня й шаблі, та орав землю так само, як мужик-хлоп); крім того, мали громадянські права духівництво та городяни, отож тогочасна польська нація не виглядала якимось суто “верховим”, елітарним утворенням. Зокрема, у тогочасному контексті війна під проводом Богдана Хмельницького може розглядатися як одна з європейських ранньобуржуазних національних революцій, на кшталт Селянської війни у Німеччині чи повстання гезів у Нідерландах. Адже під час і внаслідок цієї війни відбулося, крім усього іншого, швидке зростання ранньонаціональної самосвідомості основної маси козацько-шляхетської еліти Гетьманщини. Якщо на початку Богдан Хмельницький та його оточення ставили за мету виключно вольності свого стану, то надалі спершу як ідеологічний супровід козацьких вимог до короля Речі Посполитої, а потім уже як основна державно-політична вимога зазвучала ідея кордону між Козацькою державою і Польщею “як за давніх князів руських”, тобто західніше Львова і Холма (при цьому східний кордон мав проходити за Путивлем). Так само і сам факт свого існування Гетьманщина, спираючись на ідеологічні концепції київських книжників 1620-х років, почала виводити від “руських князів” [3]. Імовірно, що логіка боротьби за ствердження незалежності мала б у підсумку поширення статусу членів нації практично на всі верстви населення (як-от: у Нідерландах чи Англії) вже через кілька десятиріч (не випадково Хмельницький постійно звертався до селянської маси, заграючи з плебсом і залучаючи більші сили для боротьби з противниками, отож лібералізація відносин селянської залежності, переведення їх у принципово інше правове поле, ніж це було у першій половині XVII століття, були б цілком закономірними), але так не сталося. Вимушене приєднання Козацької держави до царської Росії, яка відставала від європейських сусідів у своєму розвитку на кілька століть, являючи собою щось на кшталт азійських деспотій, істотно загальмувало, хоча й не спинило зовсім розвиток “козацької нації”.

А будь-яка нація за своїм еством суттєво відрізняється від етносу тим, що в неї більш чи менш органічно входять вихідці з іноетнічних спільнот, які роблять свідомий вибір на користь

належності до цієї нації. Входження за типом асиміляції можливе, хоча й не завжди, і на етнічному рівні, тільки тоді йдеться про відмову від вроджених звичаїв, мови, релігії на користь іншоетнічних; коли ж йдеться про національну спільноту, то така відмова не обов'язкова, можливі повне і неповне набуття нових соціокультурних рис, а тому й мовиться про “політичних членів такої-то нації”, у нашому випадку – про “політичних українців”.

Тож з якого часу можна говорити про появу “політичних українців”? Чи то з другої (а може, й першої) половини ХІХ століття, коли формувалася так звана “модерна українська нація”, чи з першої половини ХVІІ століття, коли на європейську політичну арену вийшла “козацька нація”, коли заговорили про Україну як державне утворення й територію від Вісли до Дону? Бо ж хто такі, зрештою, були ці знакові особистості з “недостатньою” або й зовсім “відсутньою”, якщо вжити термінологію деяких суперпатріотів, українською кров'ю, які зіграли таку визначну роль у становленні “козацької нації” та *Patria Cosacorum*, позначеної у ті часи на європейських мапах, – беру тільки найбільш, мабуть, знаних, як-от: Петро Могила і Пилип Орлик, Станіслав Мрозовицький (Морозенко) і Марко Маркович (Аврамович)? Чи були то перші “політичні українці”, а чи просто українізовані вихідці з інших народів та представники змішаних сімей зі змішаною культурою? Чи, може, йдеться про винятки, які завжди тільки підтверджують правило?

Щоб не бути голослівним і не нав'язувати читачам абстрактних висновків, пропоную здійснити прогулянку сторінками унікального видання – гробуху вагою понад два кілограми, який зветься “Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія” (авт.-упоряд. В. В. Кривошея. — К.: Стилос, 2010). На сьогодні це найповніше зібрання інформації про тисячі осіб, які належали до старшини доби державного існування “козацької нації” – чи в незалежній, чи в автономній формі.

Цей зведений список української козацької старшини відкривається... ким би ви думали? аж чотирма Аврамовичами [5, с. 182] (присутніх у ньому численних Авраменків, Аврамців, Аврамовичів, Оврамовичів й Овраменків не рахуємо). А оскільки козацькі прізвища зазвичай фіксували чи то “цивільний фах”, чи то характер, чи то походження їхніх носіїв, то висновок напрашується сам...

Ідемо далі. От персонаж із цікавим у плані етнічного походження прізвищем – Албанез Іван, Гадацький полковий обозний [5, с. 183].

А ось типово московитське прізвище та ім'я – Алфьоров Кузьма, сотник Почепської сотні Стародубського полку за часів Мазепи [5, с. 185]. І син його, й онук – серед козацьких старшин. А ось ще один Алфьоров – Роман. Його сини були козаками Глухівської сотні [5, с. 186]. Чому б не бути вихідцям з Московії українськими козаками? І справді – у списках чимало Москаленків, причому й у першій, і у другій половині ХVІІ століття, не кажучи вже про ХVІІІ століття, а ще у ті ж часи зафіксовані й прізвища Московченко, Московський...

Звичайно, у списках чимало польських шляхтичів. Точніше, шляхтичів-поляків. От Кохановський Станіслав – шляхтич, спершу козак Чернігівського полку, потім – полковий сотник, потім – наказний полковник чернігівський за часів Хмельниччини [5, с. 436]. А ось Барановський Яків-Михайло Станіславович – шляхтич гербу “Равич” Краківського воєводства. За часів Мазепи був осавулом полковим київським, потім – отаманом городовим козелецьким. У списку старшини бачимо і його дітей та онуків. А ось інший Барановський – Пантелеймон – покозачений шляхтич гербу “Остоя” [5, с. 201]. Покозачені шляхтичі польського походження, звісно, приймали православну віру так само, як і вихідці з інших етносів. Бо ж тодішнє суспільство – відповідно до норм свого часу – не надто толерувало іншівців, хоча в українських землях і жило їх чимало. Проте “козацька нація” мала бути гомогенною – хоча йшлося про гомогенність релігійну, культурну, зрештою, мовну, а не етнічну.

Гортаємо далі книгу. Кголомбецький Ян – сотник седнівський у другій половині ХVІІ століття [5, с. 398]. Маємо й уродженого шляхтича Луку Глембоцького-Голубовського, значкового товариша Стародубського полку, батько якого з Речі Посполитої перейшов до Гетьманщини [5, с. 281]. Пілатович Леон – з польського шляхетства, прізвище – Пілат. За Мазепи переселився у Стародубський полк, згодом став значковим товаришем. Сини його й онуки обіймали різні старшинські посади, але не вище сотника [5, с. 582]. А от Скаржинський Олександр-Михайло Казимирович – литовський шляхтич, закінчив Оршанську академію, у 1737 році був призначений сотником полковим лубенським, а за “восприятіє віри православної і за ревностні служби” отримав маєтність у Чорноуській сотні. Його сини обіймали різні старшинські посади у козацьких формуваннях Гетьманщини [5, с. 658].

Маємо серед старшини і знатного вихідця з Балкан. Родіон Думитрашко-Райча у 1665 році вийшов з Валахії на Брацлавщину із загоном у півтисячі шабель. Невдовзі став полковником брацлавським, потім переяславським, і навіть якийсь час був наказним гетьманом. У списку значаться ще аж 16 козацьких старшин різного рівня, які були нащадками (дітьми, онуками і правнуками) цього полковника [5, с. 337-338]. Це далеко не єдиний волох чи молдованин. Горонескул Микола, сотник сорочинський Миргородського полку, “залишив своє отечество в землі Мултянській”, як було написано у документах, і перейшов в Україну. Його син Андрій став значковим товаришем того ж таки Миргородського полку [5, с. 293]. Кицеш (Волошин) Опанас – сотник ковалівський [5, с. 402]. Сандул-Стуров Олександр – волох, який у другій

половині XVII століття став козаком. Брав участь у багатьох походах, спершу як полковий осавул, потім – сотник полковий миргородський [5, с. 640].

Є у списку кілька старшин із красномовними прізвищами “Болгар” та “Болгарин”. Це – XVIII століття, коли чимало люду з Балкан мусило тікати від османських утисків. Хтось прибився й до українського козацтва...

Іван Малеев – значковий товариш Ніжинського полку. Судячи з прізвища, мав болгарські чи тюркські корені [5, с. 493].

А далі – родоначальник знаменитої династії. Гаврило Милорадович як сербський полковник прибув до Гетьманщини у 1713 році. У 1727 році став полковником гадяцьким. Його брат, Михайло, обіймав цю посаду з 1715 року і до смерті в 1726 році. Їхній батько Ілля з братом Михайлом також прибув із Сербії в той самий час, був гадяцьким полковим хорунжим, потім – сотником грунським. Чимало Милорадовичів перебувало на різних старшинських посадах – аж до скасування Гетьманщини [5, с. 513–515]. Сербин Войца-Василь (Вовк) – як і засвідчує прізвище, інший виходець із Сербії. Сотник золотоніський Переяславського полку, потім – полковник [5, с. 650–651]. Було чимало інших Сербиних та Сербиновичів, один із яких став навіть полковником лубенським, але це не родичі Войци-Василя.

Звісно, є у списку козацької старшини і греки. Полковник миргородський Василь Капніст, родоначальник уславленого українського шляхетського роду [5, с. 393], та сотник Дмитро Ламан [5, с. 460] – з тих греків, що переселилися до Гетьманщини на початку XVIII століття. Андріаш Малама – грек, перейшов у Гетьманщину з дружиною та дітьми в 1706 році. Полковник охочекомонний компанійський, троє його синів й онук – у списках української козацької старшини [5, с. 492]. А ось Тернавіот Петро Стерієвич – син вїята ніжинського [5, с. 698]. У цьому місті у ті часи мешкала не одна грецька родина.

Є у списку і такий собі Бідерман – капітан німецької піхоти чигиринського гарнізону. Перейшов на бік гетьмана Петра Дорошенка, ставши “капітаном гвардії Дорошенка”, командував двома тисячами сердюків [5, с. 210]. А осавул Фрідріх Кенігсеп – один з організаторів оборони Батурина у 1708 році [5, с. 399]. Тоді ж і загинув. От вам й іронія історії, про яку говорив Гегель: осавул Фрідріх Кенігсеп організував оборону столиці Гетьманської України, а полковник Іван Ніс зрадив і здав Батурин, прирікши його оборонців та мешканців, аж до немовлят, на мученицьку смерть. То хто з тих двох справжній українець?

Звісно, що у старшинському списку наявні Лейби та Лейбенки, а також Жидецький, Жидкевич і Жидченко. Деталі їхніх біографій невідомі. Проте відомі колоритні подробиці життя іншого тогочасного персонажа. Це такий собі Крижанівський Антін (єврейське ім’я Мошко). Служив у рабина Білої Церкви, потім перейшов до Медведівки, де одружився з племінницею місцевого орендаря. Прийняв християнство і пішов у козаки. Зробив кар’єру в Миргородському полку, ставши сотником глиньським. У 1756 році призначений полковником Першого компанійського полку. У 1761 році від Петра III отримав чин бригадира. Один із тих, хто займався фінансами Гетьманщини. Полковник гадяцький з 1762 по 1772 роки [5, с. 442–443].

До речі, Троцький – це питоме козацьке прізвище. У списку аж 21 Троцький. І це ж тільки старшина, тут немає рядових козаків!

І, нарешті, Гуринович Габріель – сотник менський Чернігівського полку [5, с. 308]. Можна лише здогадуватися, звідкіля занесло його до України у другій половині XVII століття, де Габріелями називати дітей тоді якось не було прийнято, та і в Польщі, Литві чи Молдові – також...

А ось Шангірей Іван – полковник корсунський [5, с. 751]. До речі, молода поетеса родом з Одеси Ганна Горенко на початку XX століття вирішила розірвати зі своїм українством (“не люблю мову”, говорила вона у зрілому віці) і взяти псевдонім на честь ординського хана Ахмата, який начебто був її предком. Але... У реєстрі козацької старшини знаходимо Герасима Ахматова з Ніжинського полку [5, с. 192]. Тож Анна Ахматова мала цілком українське козацьке прізвище – знову жарти згаданої вже іронії історії...

До речі, інший російський поет – Володимир Маяковський – навпаки, не цурався своїх козацьких коренів, а пишався ними, пишучи:

*Я – не из кацапов-разинь.
Я – дедом казак,
другим – сечевик,
а по рожденью – грузин.*

І справді: маємо серед списків козацької старшини трьох Маяковських [5, с. 507] і аж 14 Павленків [5, с. 561–562] (Олександра Павленко – мати поета).

А тепер маємо дати відповідь на запитання: чи й справді можна назвати ці понад сотню, а то й дві козацьких старшин (а якщо взяти рядових козаків, то рахунок, вочевидь, піде на тисячі) “політичними українцями”? Як на мене, і так, і ні. Звісно, вибір на користь козакування був вибором політичним (а ще й релігійно-світоглядним, оскільки вимагав переходу в православ’я тих, хто не був охрещений при народженні як православний християнин). А вод-

ночас ішлося про швидке (здебільшого вже у першому поколінні) перейняття українських звичаїв та мови у хатньому побуті, про родичання зі “старою” козацькою старшиною тощо. Іншими словами, численні “політичні українці” швидко розчинялися у “козацькій нації” та зливалися з нею.

Згодом поняття політичного українця набуває дещо іншого, ближчого до сучасного розуміння. Ось як окреслював проблему належності до українців 1917 року (коли вона гостро постала як практично-політична) голова Центральної Ради, історик і соціолог Михайло Грушевський: “Хто може бути Українцем, і кого Українці приймуть у свої ряди як свого товариша? Передусім, розуміється, всі ті, хто зроду Українець, родився і виріс з українською мовою на устах і хоче тепер іти спільно з своїм народом, з усіма свідомими синами українського народу, які хочуть працювати для його добра, боротися за його свободу і кращу долю. Але не тільки хто природжений Українець, а також і всякий той, хто щиро хоче бути з Українцями, і відчуває себе їх однодумцем і товаришем, членом українського народу, бажає працювати для його добра. Якого б не був він роду, віри чи звання – се не важно. Його воля і свідомість рішає діло. Коли він відчуває себе найближчим до Українців і ділом се показує, він Українцем – товариш і земляк. ...Ті, що пристали до Українців в трудні часи, і тепер пристають до них і щиро готові працювати з ними і боротися за добро краю, можуть бути ближчі Українцям, ніж ті природжені земляки, що байдуже або й вороже ставляться до українських домагань в такий рішучий час... Переглядаючи фамілії українські, побачимо тут і потомків родин великоруських, і польських, і німецьких, і сербських, і жидівських, що пристали до Українців в різних часах і вважають себе Українцями. Се, власне, й рішає завсіди і тепер про приналежність до того чи іншого народу, незалежно від того, якого хто роду, якої хто віри, а часом навіть, і якої хто мови” [4, с. 113-114].

Зверніть увагу: нащадків отих старшинських козацьких родів та пізніших асимільованих вихідців з іншоетнічного середовища Грушевський включає до числа власне українців (а й справді: хіба Максим Рильський чи Дмитро Антонович – то хоч на якусь частку їхнього ества “політичні українці”?). І взагалі – під час перепису в Російській імперії 1897 року були дві позиції, за якими вирізнялася належність до українців – мова та віросповідання. Всі православні, чия рідна мова фіксувалася як “малоросійська”, вважалися тоді (і цілком справедливо) просто українцями. Хоча траплялися й “українофіли” – серед старших поколінь, ті, хто мав українські сентименти, але розмовляв удома польською чи російською. Власне ж “політичні українці” – це вже діти новітніх часів, доби революцій та боротьби за свободу, ті, хто приставав до боротьби за свободу України попри своє не надто українське етнічне коріння. І тут має йтися не тільки про заступника міністра закордонних справ УНР Арнольда Марголіна чи командувача артилерії УНР генерал-лейтенанта Сергія Дельвіга, а й про тисячі рядових діячів української справи і вояків українського війська. Скажімо, Юрій Горліс-Горський у документальному романі “Холодний Яр” пише, що українські повстанці у 1920-му році під час своїх рейдів до степу охоче приймали молодих німців з таврійських колоній, то було “певніше, ніж брати поповнення у незнайомих українських селах. Нові козаки розмовляли, звичайно, українською мовою і мали добру рису: ненавиділи червоних москалів без меж і краю” [2, с. 302].

Підсумовуючи сказане, варто наголосити, що маємо появу “політичних українців” за часів козаччини і формування “козацької нації”, але тоді йшлося про асиміляцію осіб іншоетнічного походження передусім за релігійною ознакою; і лише з кінця ХІХ й особливо з початку ХХ століття “політичним українцем” стало можна вже бути, не змінюючи релігійну віру та – до певної міри – культурні традиції, при цьому керуючись українськими національними інтересами, обстоюючи свободу України та сприймаючи як не чужу українську культуру.

Література

1. Автырь. Украинцами ли были “украинские козаки”? — Режим доступу: <http://govorilkin.livejournal.com/441209.html>
2. Горліс-Горський Ю. Ю. Холодний Яр: Документальний роман / Вступ. слово Р. Ковалю. — Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2008. — 432с.: іл.
3. Грабовський С. Що принесла Україні Переяславська рада? / Сергій Грабовський. — Київ: STYLOS, 2003. — 64 с.
4. Грушевський Михайло. Хто такі українці і чого вони хочуть / Михайло Грушевський. — К.: Т-во “Знання” України, 1991. — 240 с.
5. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія / (авт.-упоряд. В. В. Кривошея. — К.: СтилоС, 2010. — 792 с.
6. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. — Львів: Світ, 1990. — 319 с.